

Питання шевченкознавства

Василь Яременко

УДК 82.09 (477) – 053

“... ПОДАЙ ЛЮБОВ, СЕРДЕЧНИЙ РАЙ!”

(Поняття гармонії у творчій спадщині Тараса Шевченка:
сутність множинності)

У статті розглянута проблема гармонії в доробку Т. Шевченка. З'ясовуються прямі й опосередковані вияви цього поняття в його творчій спадщині, аргументовано показано, що основою цього мотиву було християнство. Відповідно розширюються можливості трактування релігійного світогляду й коментування творів митця.

Ключові слова: гармонія, дисгармонія, християнство, етика, любов, щастя, розуміння.

Vasyl Yaremenko. “...Poday lubov, serdechnyi ray” [“...Give Love and Loving Paradise!”] (The concept of harmony in the works of Taras Shevchenko: the essence of plurality)

The essay deals with the problem of harmony in the works of T. Shevchenko. Direct and indirect manifestations of this concept in Shevchenko's interpretation have been examined. It is resumed that the basis for Shevchenko's motive of harmony was Christianity. This observation gives some new possibilities for interpreting poet's religiousness and commenting his works.

Key words: harmony, disharmony, Christianity, ethics, love, happiness, understanding.

У сучасній філософії гармонія – це універсальна категорія, що відбиває внутрішню й зовнішню впорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів, якостей, сутностей (часто різнорідних). У контексті заявленої теми важливо наголосити на тому, що поняття *гармонія* еволюційно, як і безліч інших, щільно пов'язане з релігією. У стародавній Греції була раціоналістична гармонія розуму та відчуттів на рівні особистості, яка формує свій ідеал. Але вже у творах неоплатоніків і в середньовіччі таким ідеалом виступає Бог як вища гармонія, спроможна поєднати добро і красу, і людина має уподібнитися Богам. З'являється теологічна гармонія. Аврелій Августин (354–430) доводив, що тільки через наближення до Бога людина може гармонізувати свій світ і наблизити його до ідеалу. Тома Аквінський (1225–1274) уважав, що завдяки поєднанню розуму і віри, душі та тіла встановлюється гармонія в людині та всесвіті. Тобто, за християнським богослов'ям, саме Бог створює гармонію душі й тіла людини, є основою єдності та гармонійності цього світу, і на передній план у реалізації теологічної гармонії виходить любов до Бога, яка сполучає душу та тіло людини в єдине ціле при першорядності саме душі у встановленні гармонії [19]. Загалом проблемі гармонії розробляли в онтологічному, гносеологічному, соціальному, етичному, естетичному, психологічному аспектах. Вони проглядаються й у текстах Т. Шевченка. “Що таке гармонія, як її досягти? Це питання головне в повісті (“Художник”. – В. Я.), хоч і вирішуване від супротивного” [18, 112], – такий висновок, наприклад, робить І. Мойсеїв. Проте у щойно виданій “Шевченківській енциклопедії” відповідного гасла немає. Окремі публікації лише започатковують опрацювання цієї теми. Ще Михайлина Коцюбинська констатувала: “Для естетичного світовідчуження Шевченка велике значення мало поняття *гармонії* і *дисгармонії*. Його емоційно-естетичні оцінки весь час обертаються в цьому колі”. Вона зробила спробу окреслити види цього

кола: соціальна; між “людиною” і “людьми”; між красою природи і реальністю людського суспільства; між волелюбним минулим українського народу і сучасним його становищем тощо [13, 49-51]. Дослідниця також звернула увагу на присутність у Шевченкових текстах калокагатії (цим словом в античній естетиці означували гармонію внутрішнього і зовнішнього як умову краси індивіда), наголосивши на тому, що в поета такою “найзагальнішою калокагатичною категорією” постає слово “святе” з “безперечним переважанням етичного моменту” [13, 36-37]. Цю тезу підхопив В. Пахаренко, який відповідно заторкує проблему гармонії вже в ракурсі екзистенційного змісту Шевченкової етики [20, 71, 78]. Л. Генералюк твердить, що концепція гармонії в нашого митця – це “синтез іманентної програми української ідилії” [6, 204-211]. Л. Ушкалов у своєрідній авторській шевченківській енциклопедії виокремив і есей “Гармонія”, але відповідно до обраної форми подачі матеріалу у викладі обирає “лексичний маршрут” – коротко коментує переважно текстуальні уривки з лексемою “гармонія” в повістях, і передусім у художньо-естетичній площині [33, 120-122].

Слово “гармонія” в поетичних текстах Т. Шевченка знаходимо всього один раз – у “Посланні”: “А гвалту! а крику! І гармонія, і сила, / Музика та й годі” [38, т.1, 351]. Тут воно подане як іронізм, але, ураховуючи й контекст, уже зрозуміло, що автор наділяв його широким поняттєвим змістом. Особливо в цьому переконує вживання цієї лексеми з варіантами в його російськомовних повістях, щоденнику та листуванні (не менше 15 разів) [26, 207]. У тих висловлюваннях “гармонія” вживається, як і належить за етимологією (зі старогрецької мови – ἁρμονία), у значенні “ладу”, “узгодженості” стосовно взаємин, стану природи й людської душі, мистецького сприйняття тощо. А це вже виводить на доречність уживання й розгляду цього складника Шевченкового лексикону й у категоріальному сенсі. Цікаво, що в одному із творів це слово по суті вжите, майже поряд, і в категоріальному, і в етимологічно-семантичному розумінні. У повісті “Художник” читаємо: “...Для души, чувствующей и любящей все возвышенно-прекрасное в природе и в искусстве, после высокого наслаждения этой обаятельной гармонией необходим душевный отдых. А сладкий этот успокоитель утомленного сердца может существовать только в кругу детей и доброй, любящей жены. Блажен! стократ блажен тот человек и тот художник, чью так несправедливо называемую прозаическую жизнь осенила прекрасная муза гармонии. Его блаженство, как Господний мир, необъятно” [38, т. 4, 197]. За давньогрецькою міфологією, богиня Гармонія уособлювала злагоду, щасливий шлюб. Еллінський драматург V ст. до н. е. Евріпід, як свідчить його твір “Медея”, дотримувався версії, що знамениті покровительки мистецтва й науки Музи були дочками Гармонії [8, 89, 437-примітка 831]. Отже, фразу “муза гармонії” автор міг уживати в обох цих значеннях. І на мою думку, цей вислів укотре засвідчує, яке вагоме місце посідало поняття “гармонія” в Шевченковій свідомості. Йому могло імпонувати й те, що в міфі про намисто Гармонії розвивалася така думка: скарби, добуті на війні або шляхом грабунку, не можуть дати людині щастя [27, 57]. В українського поета поняття гармонії стосується передусім духовної царини. І виразно вказують на це, з мого погляду, образи близнюків (особливо в повісті “Близнецы”): дана природою абсолютна фізіологічна тотожність при цілком протилежних екзистенціях.

Мотив гармонії / дисгармонії прямо чи приховано простежується в його текстах на різних рівнях та в різних видах. Прикладом найвищого рівня може бути “Кавказ”. В експозиції поеми, за словами І. Дзюби, “бачимо, як людська думка, пристрасть і совість мучаться серед протистояння двох неможливостей: неможливості змиритися з реальністю Божого світу і неможливістю вийти з цієї реальності поза Богом, без Його “духу живого” [7, 316]. Нижчий рівень –

у фіналі першої редакції “Москалевої криниці” [38, т. 2, 69], де зображено гармонію “злучених взаємною пошаною та любов’ю людей” [28, 191]. А вона виросла на праведності героя поеми Максима. Особливо вагоме місце в Шевченка посідає “родинно-сімейна гармонія”, відсутність якої в нього, як свідчить елегія “Барвінок цвів і зеленів...”, асоціюється з недосконалістю, недовершеністю світу загалом [43, 303-320]. Знаходимо в текстах класика те, що можна вважати “втраченою гармонією” або “гармонією-пам’яттю” (у творах “До Основ’яненка”, “Іван Підкова”, “Полякам”, “Чернець”). В елегії “N. N.” (“Мені тринадцятий минало”) бачимо основу на молитовному екстазі “гармонію-мрію”, у віршах “І виріс я на чужині...” та “Якби ви знали, паничі...” – “гармонію-ілюзію”, а в “Ми вкупочці колись росли...” – “гармонію занапащену”. У творах “Лічу в неволі дні і ночі” (1850 р.), “Ісаія. Глава 35”, “Л.” прочитується “гармонія-надія”, а в “Доли” – “гармонія-компенсація”: “Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою” [38, т. 2, 261]. Указівкою на своєрідну “цивілізаційну гармонію” вважаю такий вислів із повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”: “Штыки и книги – самая дикая дисгармония” [38, т. 4, 222]. І, звісна річ, у Шевченка є “гармонія-молитва”, але зважаючи на те, що всяка молитва гармонізує людину, точніше означити це як унікальну і глибоко християнську за своєю суттю “молитовно-прохальну гармонію”. У віршах-молитвах “Царів, кривавих шинкарів...”, “Злоначающих спину...”, “Тим неситим очам...” у Господа відповідно просять: “любити правду на землі” і мати “друга щирого”, “єдиномислія і братолюбія”, “любові меж людьми” [38, т. 2, 338, 339, 341]. А її квінтесенцією можна вважати поезію “Молитва”, де читаємо: “Мені ж, мій Боже, на землі / Подай любов, сердечний рай! / А більш нічого не давай!” [38, т. 2, 337]. Л. Генералюк у найширшому значенні вживає термін “візуальна гармонія” [6, 209]. Л. Ушкалов також указує на гармонію між природою і людьми, зазначає, що в Шевченка наявний своєрідний взаємозв’язок між різними формами: “гармонія звуків непомітно перебігає <...> у гармонію почуттів, а гармонія почуттів – у гармонію звуків”, “чутна гармонія” поєднується з “гармонією зримою” [33, 120-121].

Мотив гармонії / дисгармонії присутній і в образотворчій спадщині Шевченка-художника. Л. Генералюк уважає, що митець “віднайшов власний пластично-живописний аспект протистояння хаосу” [6, 206]. Думаю, що найвиразнішою є сімейна гармонія, відбита в картині “Селянська родина” (українці) та малюнку “Тріо” (казахи). А в офорті “Старости”, як констатує І. Мойсеїв, теж “панує гармонія, процес єднання, згоди та узгодження”; дослідник називає цей твір “Увзаємненням” [18, 272]. Малюнки “Благословення дітей Христом”, “Самаритянка”, “Киргизка” (“Казашка”) він зараховує до однієї серії з наявністю в них ідеї материнства як народження гармонії, указує на “внутрішню гармонію”, подану в малюнках “Робінзон Крузо” й “Діоген”, і на дисгармонійний стан “дезінтегрованого світу” в акварелі “Новопетровське укріплення з Хівинського шляху” [18, 91, 138-139, 178, 182]. Такі, наприклад, малярські твори, як “Катерина”, “На пасіці”, “Судня рада”, парні портрети кількох подружжів і дітей, “Натурщиця”, “Король Лір”, “Байгуші під вікном”, “Сама собі в своїй господі” та інші містять мотив гармонії / дисгармонії опосередковано. І можна показати, що й у малярстві автора надихали християнські цінності.

Множинність виявів у Шевченкових творах поняття гармонії вказує на потребу не лише багатовимірного підходу в дослідженні цього феномену, а й іще більшою мірою з’ясування їхньої сутності або парадигмальності. Думаю, що тут можна відштовхуватися від позиції Євгена Сверстюка. Констатуючи шукання Шевченком відповіді “на питання про сенс життя і пошуки гармонії в ньому” [23, 75], він виразно й переконливо означив її релігійний складник: “Шевченко несе християнський ідеал згармонізованої людини, яка живе у згоді

з собою” [23, 31]. Упадає в око, що вже саме вживання лексеми “гармонія” в Шевченка дотичне до християнства. Стосовно наведеного іронічного вислову “І гармонія, і сила...” варто припустити, що слово “сила” на підсвідомому рівні могло в автора з’явитися як результат молитовного впливу, зокрема церковного доповнення-славослів’я до євангельської Господньої молитви “Отче наш”: “Бо Твоє є царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас і на віки віків. Амінь”. У творах він часто іменує Господа “великою, святою” силою. Указівку на “причетність” Усевишнього до гармонії / дисгармонії можна знайти вже в “Причинній”: “Не так серце любить, щоб з ким поділитися, / Не так воно хоче, як Бог нам дає” [38, т. 1, 74]. Вона міститься й у своєрідній образній дефініції гармонії, яку зустрічаємо в елегії “На вічну пам’ять Котляревському”: це стан, коли “І світ Божий як Великдень, / І люди як люди!” (ряд. 27-28) [38, т. 1, 89]. Уживаючи такий літературознавчий термін, як зміна планів у творі, побачимо, що “гармонія-дисгармонія” (чи навпаки) є в Шевченкових текстах чи не найзагальнішою лінією розгортання тієї зміни. Це помітно навіть і з неповторних за майстерністю лаконічних тропів: “Одна думка усміхнеться, / А друга заплаче” (у “Гайдамаках”) [38, т. 1, 160]; “Тече вода і на гору / Багатому в хату. / А вбогому в яру треба криницю копати” (зразок соціальної дисгармонії в “Сові” [38, т. 1, 259]). І такий поділ має цілком християнське маркування. Особливо це стосується ідилії “І досі сниться: під горою..”, в якій одним планом подано образок абсолютної гармонії селянської родини, і де зовсім не випадково згадано про тихесеньке читання Господньої молитви “Отче наш”.

Здавалось би, що Шевченко як митець мав послуговуватися поняттям гармонії передусім у ділянці естетичній. Він так і робить. Слово “гармонія” в його текстах уживається: як “чудная (варіант – “новая”) гармонія” природи (“Прогулка с удовольствием и не без морали”); як відповідність споруд ландшафту (“Несчастный”) і їх бажаному розмаїттю (запис у Щоденнику 26 вересня 1857 р.); як звукова злагодженість (запис у Щоденнику 4 липня 1857 р.); як стан прибраного приміщення (“Художник”); як відчуття прекрасного у природі й мистецтві (“Художник”) [38, т. 3, 240; 38, т. 4, 125, 197; 38, т. 4, 258, 461-варіант; 38, т. 5, 40, 110]. Але так само воно стосується й етики: як сімейна й товариська злагода (“Художник”, запис у Щоденнику від 30 серпня 1857 р.); як стан взаємин між людьми (“Художник”) [38, т. 4, 169, 174; 38, т. 5, 89]. А гармонійна повнота досягається лише взаємодоповненням її виявів. “Внутренние достоинства Степана Мартыновича были в совершенной гармонии с наружными” [38, т. 4, 30] – читаємо в повісті “Близнецы”. Там це має іронічний підтекст. Виразніше цю думку висловлено в повісті “Музыкант”: “Виолончель с фортепьяно – это такая божественная гармония <...>. Я впрочем думаю, и не без основания, что кроме гармонических звуков между ими (закоханими героями твору. – В. Я.) существует высочайшая гармония самых нежных чувств” [38, т. 3, 233]. Бачимо, що категорія гармонії в українського автора не відокремлена від сфери етики й навіть переважає в ній. Зокрема, поетові тексти свідчать, що проблема гармонії в них пов’язана з вихідними етичними категоріями – добром і злом. А ці останні запозичені з релігії. Це дало змогу В. Пахаренку навіть подати таке, цілком адекватне, визначення: “Якщо максимально узагальнити, **добро** у Шевченковому розумінні – це породжена всеосяжною **любов’ю гармонія** людини з собою і світом (свобода фізичного й духовного саморозвитку та вільне, рівноправне співжиття з іншими людьми, природою, космосом, Богом), **зло** – **руйнування чи недопущення** такої гармонії, заперечення стратегії любови” [20, 78]. У Щоденнику Шевченко прямо називає Бога “Творцом вечной [гармонии]” (запис від 27 серпня 1857 р.) [38, т. 5, 86]. Для порівняння варто зазначити, що в О. Пушкіна слово “гармонія” за словником його мови вживається лише у значеннях музичної співзвучності, доброзвуччя і

співмірності, без зв'язку з християнством [25, 460]. У листі до Б. Залеського від 10 лютого 1857 р. Шевченко, думаю, ототожнює “симметрию и гармонию в природе” зі “всемогущим Богом” або вказує на Нього як творця тієї злагодженості: “Недостаточно видеть, любоваться прекрасным, умным, добрым челом человека, необходимо нарисовать его на бумаге и любоваться им, как созданием живого Бога”; “без разумного понимания красоты человеку не увидеть всемогущего Бога”. Принаймні в цьому листі він через словесну побудову “воздушных замков для душ сочувствующих и любящих” змальовує таку очікувану гармонію, яка повністю оснований на християнських вартостях, а також по суті називає такі складники християнської гармонійності як “повнота нашої радості”, “повнота нашого життя”, захоплення природою і її розуміння, співчутливість і любов [38, т.6, 119-121]. Л. Плющ, розмірковуючи над змістом листа, формулює, що для Шевченка щастя – це, зокрема, “бачити прояви Бога на землі (красу в природі й мистецтві, добро й красу в душах людських тощо)”. Дослідник помітив, що поет мимовільно навіть “виправив” (запис у Щоденнику 17 червня 1857 р.) фразу Лермонтова “и в небесах я вижу Бога” на “и видит Бога на земле” [22, 266]. Уважаю, що Шевченко так розумів і складник щастя – гармонію: Бог – і творець гармонії, і її вияв. І його не влаштувало би пояснення щастя як “переживання повноти буття, пов’язане з самоутвердженням”, що залежить від розуміння людиною “сенсу життя” [17, 361]. У медитативній мініатюрі “Один у другого питаем...” він вказує на певну релятивність сенсу життя (“I не дознавшись умираем...”) і наголошує на ділах (“I полишаємо діла...” [38, т. 2, 53]), що примушує згадати про сім діл тілесного і духовного милосердя в християнській етиці. “Перелічу і дні і літа. / Кого я, де, коли любив? / Кому яке добро зробив?” – по-християнськи запитує себе автор у ліричному посланні “А. О. Козачковському” [38, т. 2, 60]). “Добре жить / Тому, чия душа і дума / Добро навчилася робить! Не раз такому любо стане, / Не раз барвінком зацвіте...” [38, т. 2, 198]) – стверджує у вірші “Буває, іноді старий...”. По-друге, щастя й гармонія далеко не для всіх “пов’язане з самоутвердженням”. За спогадами К. Юнге, Шевченко казав після солдатчини: “Я такой щасливый тепер, що сповна винагороджений за всі мої страждання і всім прощаю” [30, 282]. Гармонія – це обов’язкове винагородження людини за страждання, передусім теплом людської душі, власне християнським братолюб’єм, навіть можливістю для неї споглядати дотримання християнського принципу “робити добро без утоми, поки маємо час” (Гл. 6:9-10). Слідом за Святими Василієм Великим і Єфремом Сирійським він міг би повторити: “Безділля – це початок чинення зла”, “Лінощі – початок загибелі”.

Ідея бажання гармонійності в Шевченка за діалектичним законом часто народжується, як уже зазначено, від протилежного – дисгармонійності. Наприклад, про вірш “Заворожи мені, волхве...” Н. Чамата пише так: “Тема вірша – усвідомлення ліричним героєм-поетом трагічної невідповідності між уявленням про довколишній світ та реаліями цього світу, спроба перебороти власну зневіру в прийдешнє торжество правди” [28, 45]. Можна навіть говорити за Шевченковими текстами про дисгармонію в ім’я вищої гармонійності. Це, наприклад, вірш “Гоголю” зі знаменитими словами “Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже” [38, т. 1, 284]. “Для Шевченка його “плач” і Гоголів “сміх” – це лише різні (але рівноправні) засоби заперечення самодержавно-кріпосницької дійсності” [10, 192] – писав Ю. Івакін. А Є. Сверстюк пояснив іще точніше: “Той сміх і той плач – то та сама дума, що роздирає серце і те саме відчуття неволі у великому імперському вавілоні” [23, 92]. Протилежності, які мають за формальною логікою означувати вияв дисгармонії, тут християнська ідея жертвовності в ім’я батьківщини трансформує в засіб демонстрації світоглядної гармонії.

Одна зі статей І. Качуровського про Шевченка має назву “Поет самоти і безнадії” [11, 7-10]. Ураховуючи християнський компонент, вважаю, що друга частина назви зайва. Навпаки, одна з основних християнських чеснот (надія) нарощується. Уже 1911 року К. Чуковський зазначив: “У в’язниці й у казармі Шевченка охопив захват усепрощення, екстаз усепрощення й милості. Він увесь світився якимось саявом кротості, і це врятувало його. Пізніше він писав княжні Репніній: “Ужасная безнадежность так ужасна, что только одна христианская философия может бороться с нею”. І він усіляко старався розвинути, зміцнити в собі цю “християнську філософію” [36, 128]. Ю. Шевельов теж спостеріг, що в останній рік життя в Шевченка відбувався “процес переходу і переосмислення” попередніх тем і проблем, що “ішов в одному й тому ж напрямку: відмова від зовнішнього ефекту, зосередження дії на внутрішньому світі й духовних цінностях людини; особливе відчуття вселенської злагоди, душевної рівноваги, злиття зі Всесвітом в ідеальній гармонії” [37, 74]. Учений уважав, що, мовляв, поет це робив, “утвердившись у гармонії як основі Всесвіту та соціального устрою і застосувавши цей принцип рівноваги в самому стилі своєї поезії”, а ключем до творчості того періоду й до останнього вірша “Чи не покинуть нам, небого...” є “зміни у ставленні до смерті <...>, відчуття гармонії у житті і в людині” [37, 79-80]. “...Назагал у зрілій творчості Шевченко прагне до всеосяжної людяності й гармонії” [32, 207], – погоджується й Л. Ушкалов. Отже, Шевченко мав особистий релігійний досвід “набуття” гармонії, а саме він, на думку М. Лосського, “не тільки наповнює душу “радістю в Господі”, але ще й викликає довіру до світу, створеного Ним <...>, впевненість у тому, що світ здатен втілити в собі добро і створений для того, щоб узяти участь в Божественній абсолютній досконалості” [15, 75]. Утім, думаю, що така “всеосяжна гармонія” простежується в Шевченка й раніше. Вона на повну силу виявилася в унікальних переспівах “Псалмів Давидових”. Пізніше до свого “Букваря” Шевченко включив саме той із них, у якому вона найвиразніша – “Чи є що краще, лучче в світі...”. Або в поемі “Відьма” (1847): “І легко спочила, / Як у Раї, все забула, / І злеє й незлеє, / Всіх простила, всіх любила, / І мов над землею / Святим ангелом витала, / Так їй легко стало” (варіант) [38, т.1, 587]. Ще І. Франко помітив, що у “своєї творчості він оминав малювання гострих драматичних конфліктів” і “це явище загальне і характерне для Шевченка” [34, 460]. Полюбляв “змальовувати картини умиротвореності, ідилічного спокою” [32, 214]. Ця гармонійність утверджувалася передусім під впливом християнських цінностей. Не випадково Ю. Барабаш зазначає: Шевченко “приходить до усвідомлення того, що не помста, не соціальні струси ведуть до правди і справедливості – лише Божа воля”, і він “з молитвою на вустах” підбиває підсумок свого життя – “...нескверними устами / Помолимося Богу” [2, 280, 282]. Такий стан у християнстві означають як “смирення”. 7 вересня 2015 р. в одній із передач радіо “Марія” о. Яків Кротов пояснював, що це слово в старослов’янській мові за своїм коренем походить не від “миру”, а від “міри” й означає сомирненя або гармонійність. У вступній молитві до поеми “Відьма” (друга редакція) читаємо: “І примиренному присняться / І люди добрі, і любов, / І все добро. І встане вранці / Веселий, і забуде знов / Свою недолю. І в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую любов” [38, т.2, 265]. Слово “рай” тут – синонім “гармонії”. У Шевченка “примиренність” – не лише засіб долання безнадії, а й одна із форм людської гармонії. Він міг погодитися з тезою, що “саме в пекельному стані цілковитої втрати впевненості у власних силах починає діяти “благодать”: сила Божа “виявляється в безсиллі” (1 Кр. 12:9)” [1, 233]. За християнським трактуванням дійсне смирненя веде до глибокого й міцного душевного миру, любові до Бога й людей, співчутливості до всіх, протистоїть гордині, але не означає приниження людини й потурання злу [29].

З гармонією не в'яжеться “смиреніє лукаве”, про яке згадано у вірші “Н. Т.” (“Великомученице кумо!”). Акт смирення для нього – це не абсолютна пасивність людини в очікуванні Божої волі. У християнському богослов'ї існує догматична теорія “синергізм”, за якою людина, покладаючи надію на Бога, водночас і сама має сприяти своєму виправленню [35, 573]. На цій позиції стояв і Шевченко.

Новий завіт орієнтує: “Завжди радійте, безперестанку моліться, дякуйте за все: така бо воля Божа щодо вас у Христі Ісусі” (1 Сл. 5:16-18). Лексеми “радість”, “молитва”, “вдячність” із похідними настільки наближені в Шевченкових текстах до євангельських [12, т. 1: 1002-1005, 1010-1011, 1499-15004; т. 4: 2783, 2785], що можна припускати: відповідні їм поняття він уважав необхідними складниками гармонії. А ще потребу пам'яті-пригадування (згадаймо неологізм “на забудь” у дарчому написі для В. Штернберга), що рефреном звучить у “Гайдамаках” (“Згадай же хто-небудь...”, і тоді – “пан над панами” [38, т. 1, 128, 132]), у “Тризне” (“...Навеки, навеки забыты оне” [38, т. 1, 251]), “Н. Костомарову” (“І жалем серце запеклось, / Що нікому мене згадати!” [38, т. 2, 17]) та інших творах. Для нього немає гармонії без свободи: “Нагодовані, обути / І кайданами окуті” (“Сон (Комедія) [38, т. 1, 271]”, “Уже голі. Та на волі / Ще моляться Богу” (“Думи мої, думи мої...” – [38, т. 2, 118]), “Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать...” (“Г. 3.” [38, т. 2, 98]). Вона в нього несумісна з найбільшим християнським гріхом – гординою: “Встань же, Боже, Твою славу / гордий зневажає. / Вознесися над землею / Високо, високо, / Закрий славою своєю / Сліпе, горде око” (переспів 93 псалма в “Давидових псалмах” [38, т. 1, 362]); вірш із прикметним зачином “Дурні та гордії ми люди...”. До складників гармонії, безумовно, належить і те, що Сімона Вейль назвала вкоріненням – “найважливішою і найменш визнаною потребою людської душі” [4, 36]. Достатньо згадати про поетове бажання бути похованим саме на рідній землі або такі слова: “Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу...” з ліричної поеми “Сон” (“Гори мої високії”) [38, т. 2, 40], “Пішов би я в Україну, / Пішов би додому, / Там би мене привітали, / Зраділи б старому” з вірша “Ой гляну я, подивлюся...” [38, т. 2, 77], “Нудно йому / На чужому полі!” з поеми “Меж скалами, неначе злодій...” [38, т. 2, 113]. Окремі твори Шевченка ніби вказують напрямок руху до душевної гармонії. До них, приміром, належить диптих “Не завидує багатому” й “Не женися на багатій”, де простежується “мотив суєтності (осудження гонитви за уявними цінностями, яким протистоять справжні цінності) – структури, відомі ще з Біблії та античної літератури” [28, 56]. Інший напрямок – каяття. Помічено, що герої Шевченкових творів часто “в кінці життя звертають на народну дорогу очищення і спокути” [23, 43] (“Княжна”, “Варнак”, “Москалева криниця”), відновлюючи гармонію своєї душі. Сердечна, задушевна розмова, засудження зла – такі шляхи до гармонії відчитуємо в медитативній елегії “Заросли шляхи тернами”. І вони належать до християнських настанов, згідно з якими людині для гармонійного життя потрібна лише дешиця зі всього огрому наявних благ. Отці Церкви постійно закликали до стриманості [24, 167-168]. Шевченко і його герої для гармонійного життя мають такі самі скромні запити: “Нема йому в світі хати <...> // А йому байдуже...” (“Перебендя” [38, т.1, 110]); “А я так мало, небагато / Благав у Бога. Тільки хату, / Одну хатиночку в гаю...” (“Не молилася за мене...” [38, т. 2, 212]).

В етиці “гармонія” постає складником такої категорії моральної свідомості як “щастя”: для нього потрібна й “гармонія з собою та навколишнім світом” [16, 218]. У цьому аспекті пригадується визначення з фільму “Доживемо до понеділка”: “Щастя – це коли тебе розуміють”. Аналогічну формулу відбито в назві казки великого християнина Г.-Х. Андерсена – “Хоч би що зробить старий, усе гаразд”, яка створена на основі фольклорного сюжету, наявного в багатьох народів світу. Не судити, а прагнути зрозуміти (Мт. 7:1 та ін.) – цей євангельський

постулат простежується в усьому Шевченковому доробку. Зокрема, й у творах на історичну тематику. У його історіософії гармонія має два вияви: перший – прагнення зрозуміти мотивацію і причини дій суб'єктів історичного процесу, другий – указівка на відсутність у їхніх діях саме взаєморозуміння [40, 179; 42, 117-123]. Отже, для Шевченка було б цілком прийнятним і таке, базоване на християнській моралі, формулювання: “Гармонія – це коли тебе розуміють”. Наведена думка прямо стосується й розуміння творчості. “Мистецтво – це людська діяльність, яка полягає в тому, що одна людина певними зовнішніми знаками свідомо передає іншим переживані нею почуття, а інші люди заражаються цими почуттями й переживають їх” [31, 270] – таке визначення давав Л. Толстой. І в ньому легко прочитується “гармонійний стержень”. І не випадково, що російський класик (цей факт зафіксовано в щоденнику його дружини 1 лютого 1878 р.) називав поему “Наймичка” серед творів, які він уважав справжніми. Шевченко, як ніхто з митців, прагне до розуміння своїх текстів. Для його поезії, “загалом характерна поетична настанова на співбесідника” (М. Коцюбинська) [13, 188]. А М. Зубрицька слушно вважає, що “Шевченкові тексти немислимі без категорії читача як гомогенного елементу їхньої структури”, і лише через брак зовнішньої свободи він часто вдавався до автокомунікації. Дослідниця зазначає: поет “зіткнувся з неможливістю виявити свою творчу енергію, страждав, бо для нього можливість творити – була найважливішою життєвою потребою, часто важливішою, ніж саме життя. Туга за реалізацією тієї внутрішньої свободи сублімувалась в дивовижну метафору: “І хочеться сповідатись / Серце розповити” [9, 298-299]. Цитовані слова – з медитативної елегії “Ми восени таки похожі...” [38, т. 2, 206], але ще доречніше навести рядки із “Трьох літ”: “І з ким буду розмовляти, / Кого розважати, / І перед ким мої думи / Буду сповідати?” [38, т. 1, 370]. Висловлено також думку, що “Шевченко долав образу прощенням і відновлював гармонію” й через самооціночне самозмалення [18, 176], що цілком узгоджується з поведінкою християнина. За Г. Сковородою, шлях до щастя – самопізнання, як початкова сходинка в наближенні до Бога [21, 183]. Думаю, що для Шевченка таким шляхом було передусім людське взаєморозуміння: воно веде до гармонійності у взаєминах з іншою людиною й по суті ґрунтується на євангельській Христовій науці.

У поета гармонія / дисгармонія під впливом релігії часто має (особливо як стан душі) “космічні” виміри, унікальні для світової літератури. Вони засвідчені у вступі до “Гайдамаків”, у творах “Чигрине, Чигрине...”, “Сон (Комедія)”, “Три літа”, “Княжна”, “N. N. (“Сонце заходить, гори чорніють”)), у першій редакції “Відьми” (слова: “І мов над землею / Святим ангелом витала, / Так їй легко стало” [38, т.1, 388]).

Дослідники констатують, що в Шевченка стан самотності “проходить (то відкрито, то латентно, то маргінально) крізь усе життя і творчість”, називають його “самотністю серед багатолюдства” або “внутрішньою чи духовною самотністю”, знаходять пояснення того стану в об'єктивних і суб'єктивних умовах життя та творчості поета, подають як своєрідний літературний мотив, що сягає світового й вічного значення, як літературну самодостатність і самоствердження [2, 226, 233, 245]. Однак вважаю, що зрештою цей мотив породжений Шевченковим відчуттям і усвідомленням (але без вивищування себе із загалу) дисгармонійності світу, яка для нього передусім полягає в невиконанні віруючими людьми Божого Закону, Христової науки в її основних, визначальних приписах: дотримання Заповідей Господніх і готовність до офірування. Як зазначав Є. Сверстюк, “Шевченкова правда на землі не просто антонім кривди. Вона завжди йде від “Духу Істини, якого світ не хоче прийняти” [23, 32] (Див.: Ів. 15:17). Поет жадає хоча б за допомогою сну

побачити “сонце правди” (“Заворожи мені, волхве...”). “Сонце правди” – це Христос із Його наукою. У вірші “О люди! люди небораки!..” ліричний герой гаряче запитує: “...Де ж той світ?! І де та правда?! Горе! Горе!” [38, т. 2, 363]. Там, як і у вірші “Світе ясний! Світе тихий” під “світом” мається на увазі, за молитовною традицією, передусім Христос із Його євангельською правдою. І саме її Шевченко, послуговуючись його ж старослов’янізмом із переспіву 52 псалма, “взискає”: “...Боже милий! / Як хочеться жити, / І любити Твою правду, / І весь світ обняти!” [38, т. 2, 206] (у медитативній елегії з прикметним зачином “Ми восени таки похожі / Хоч капельку на образ Божий...”). В отому неприйнятті Христових істин, каменуванні пророків (віршове оповідання “Пророк”), коли, за точним висловом Є. Сверстюка, брак живої любові прагнуть надолужити розумом, і вбачав поет основну причину дисгармонійності світу. Він по суті закликає “не сквернити образ Божий” і постійно взоруватися на Христа. “І згадував літа лихії, / Погані, давнії літа, / Тойді повісили Христа, / Й тепер не втік би Син Марії” – ці слова з вірша “Не гріє сонце на чужині” [38, т. 2, 38] були постійною, “неначе цвяшок, в серце вбитий”, “дисгармонійною” думою Шевченка. “Коли найвищим суддею добра і зла єсть людський розум, то вільно кожному своїм розумом творити свою власну мораль” [14, 33] – наголошував В. Липинський. І Шевченко теж розумів, що це веде до хаосу, а не гармонії. Особливо йому боліло, що люди у своїй масі не схильні до наголошеної в Символі Віри офірності навіть на її нижчих рівнях [41, 83-92]. Для прикладу, мотив жертвовного самозречення пронизує ліричні монолози “Як умру, то поховайте...” (“Заповіт”) й “Ой люлі, люлі, моя дитино...”. С. Аверинцев, посилаючись на Тому Аквінського, пояснює: “Зішестя Бога до людини є одночасно вимогою сходження людини до Бога; прорив природного світового ладу з боку Бога є виклик, звернений до людини, від якої очікують такого ж прориву силою її “вищої за людську” поведінки” [1, 233]. Тому в Шевченка знаходимо насамперед “гармонію серця”, “гармонію душі”. Яскравий приклад – медитативна елегія “Чого мені тяжко, чого мені нудно...”. Доречно згадати: ідея того, що суспільство не відповідає Божому задуму (загальний дисонанс) проходить крізь працю М. Костомарова “Книга буття українського народу”, яку назвали “Закон Божий”. І саме її передусім і поділяв Шевченко. За ним, гармонія – це також, використовуючи слова відомого богослова О. Шмемана, “неможлива можливість” побачити Христа в іншій людині, ким би вона не була” [39, 24]. Достатньо пригадати авторський відступ із “Відьми”: “Що ж се таке? Се не мара. / Моя се мати і сестра. / Моя се відьма, щоб ви знали” [38, т. 2, 266]. Шевченкова позиція не зачіпає антитезу Закону і Благодаті [5, 37-46], бо він орієнтувався передусім на двоєдину Заповідь любові Ісуса Христа, наявну в Новому Завіті. “Невесело на світі жить, / Коли нема кого любити...” – читаємо в поемі “Княжна” [38, т. 2, 27].

М. Бердяєв вирізняв два основні типи людей: ті, котрі перебувають у “гармонійному співвідношенні зі світовим середовищем”, і ті, які мають із ним дисгармонію [3, 37]. Філософ уважав себе приналежним до другого. Думаю, що Шевченка можна умовно зарахувати до “мінливого” типу, бо стан його християнської душі особливо залежав від ступеня християнського стану того самого середовища. Про це яскраво свідчить вірш “Минають дні, минають ночі...”.

За Шевченком, жадання, наявність, плекання гармонії належить до тих констант людського життя, на яких, послуговуючись висловом Є. Сверстюка, тримається світ. У його творчості та житті бачимо не просто бажання, а справжнє воцарення гармонії. І гармонії християнської: “Но было некого любить...” (“Тризна”, [38, т. 1, 248]); “А дай жити, серцем жити, / І людей любити...” (“Минають дні, минають ночі...”) [38, т. 1, 367]; душа “... так просить / Хоч

слова тихого. Не чуть, / І мов у полі сніг заносить / Неохолонувший ще труп” (“В неволі, в самоті немає...” [38, т. 2, 159]; “...коли / Ми діждемося Вашингтона” (“Юродивий”) [38, т. 2, 258]; “Нема з ким тихо розмовляти, /Ані порадитись. Нема / Анікогісінько нема!” (“Минули літа молодії” [38, т. 2, 359]); початкові вислови у віршах – “І тут, і всюди – скрізь погано”, “О люди! Люди небораки!”, “Якби з ким сісти хліба з’їсти”, “І день іде, І ніч іде” та інші тексти. Думаю, що такої експресії в жаданні гармонії не мав жоден поет світу. З позицій теологічної гармонії в Шевченка значно посилений у ній христологічний і відповідно антропологічний аспект. Тому в цій частині його творчість збагачує передусім християнську етику і сприяє її зближенню зі світською.

Отже, мотив гармонії у творчій спадщині Т. Шевченка унікальний за своєю виразністю й константністю, має розмаїті вияви. Поняття гармонії в нього дотичне до християнства, де вищою гармонією постає триєдиний Бог, а людина гармонізує світ наближенням до нього. У цьому сутнісна ознака цього поняття в Шевченкових текстах, що зумовлює й велике видове розмаїття його художнього викладу. Поняття гармонії, що прямо чи контекстуально пронизує Шевченків доробок, має посісти чільне місце у студіях основних тем і мотивів його творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.* Софія-Логос. Словник. 2-е видання. – К.: Дух і Літера, 2004. – 640 с.
2. *Барабаш Ю.* Просторін Шевченкового Слова. – К.: Темпора, 2011. – 510 с.
3. *Бердяев Н.* Самопознание. Опыт философской автобиографии. – М.: Мысль, 1991 – 220 с.
4. *Вейль С.* Укорінення. Лист до клірика. – К.: “Д.А.”, 1998. – 297 с.
5. *Вишеславцев Б.* Антитеза закону і благодаті // *Джерела*. Вип. 1. – Луцьк: НВФ “Юстас”, 2000. – С. 37-46.
6. *Генералюк А.* Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка // *Тарас Шевченко і народна культура: Збірник праць міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції*; Черкаси, 20-22 квітня 2004 р. – У 2 кн. (Ред. В. А. Смілянська (відп. ред.) та ін.). – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – Кн. 1. – С. 204-211.
7. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 720 с.
8. *Евфратид*. Трагедії / Перекл. з давньогрецької А. Содомори та Б. Тена. – К.: Основи, 1993. – 448 с.
9. *Зубрицька М.* Феноменологічний аспект категорії читача в поетичній творчості Тараса Шевченка // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Краківські Українознавчі Зошити*. – Т. III-IV: 1994-1995. – Краків: Швайпольт Фіоль, 1995. – 297-303 с.
10. *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Т. Г. Шевченка. Поезії до заслання. – К.: Наукова думка, 1964. – 372 с.
11. *Качуровський І.* Поет самоти і безнадії // *Українська мова і література в школі*. – 1992. – № 3-4. – 7-10 с.
12. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 1. – 773 с.; Т.2. – 1554 с.; Т.4. – 3220 с.
13. *Коцюбинська М.* Етюди про поетику Шевченка. Літературно-критичний нарис. – К.: “Радянський письменник”, 1990. – 272 с.
14. *Литинський В.* Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1993. – 128 с.
15. *Лосський М.* Абсолютна досконалість // *Джерела*. – Вип. 1. – Луцьк: НВФ “Юстас”, 2000. – 74-78 с.
16. *Малахов В.* Етика. Курс лекцій. 2-е видання, перероблене і доповнене. – К.: Либідь, 2000. – 382 с.
17. *Мовчан В. С.* Етика. Навчальний посібник. 3-е вид., виправлене і доповнене. – К.: Знання, 2007. – 438 с..
18. *Мойсей І.* “Незбагненна божественна таємниця...”. Філософія в мистецтві Т. Шевченка. Лекції, студії. – К.: ПП “КП “УкрСІЧ”, 2013. – 362 с.
19. *Нагіленко І. А.* Гармонія у філософських дослідженнях Середньовіччя. – [Електронний ресурс]: <http://studentam.net.ua/content/view/7431/97/>.
20. *Пахафенко В. І.* Начерк Шевченкової етики. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 208 с.
21. *Пахафенко В.* Езистенційна домінанта життєтворчості Григорія Сковороди // *Літературознавство*. Фольклористика. Культурологія. Збірник наукових праць (до 60-річного ювілею літературознавця, доктора філологічних наук, професора В. Т. Поліщука). – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 177-186.
22. *Плющ А.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці”: Дванадцять статтів. – К.: Факт, 2001. – 384 с..
23. *Сверстюк Є.* Шевченко понад часом. Есеї. – Луцьк; Київ: ВМА “Терен”; ТОВ “Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 276 с.
24. *Сирійський Євфрем, святий*. Подвижницькі настанови. – Львів: Місіонер, 2001. – 238 с.
25. Словарь языка Пушкина. В 4 т. – М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1956. – Т. 1. – 3232 с.
26. Словарь языка русских произведений Шевченко: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – 522 с.
27. Словник античної міфології. – К.: Наукова думка, 1985. – 235 с.
28. *Смілянська В. А., Чамата Н. П.* Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – 207 с.
29. Смирение (в христианстве). – Електронний ресурс: [[https://ru.wikipedia.org/wiki/Смирение_\(в_христианстве\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Смирение_(в_христианстве))].

30. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
31. Толстой А. М. Про мистецтво. Збірник. / Упоряд. В. О. Капустіна. – К.: Мистецтво, 1979. – 355 с.
32. Ушкалов А. Гуманізм Шевченка // *Шевченківська енциклопедія*: В 6 т. – Т. 2: Г-З. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2012. – С. 206-215.
33. Ушкалов А. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2014. – 602 с.
34. Франко І. “Наймичка” Т. Шевченка // *Франко І. Збір. тв.*: У 50 т. – Т. 29. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 447-449.
35. Христианство: Энциклопедический словарь. – В 3 т. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – Т. 2. Л-С. – 671 с.
36. Чуковский К. Шевченко // *Радуга*. – 1989. – № 3. – С. 121-136.
37. Шевельов Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // *Шевельов Ю. Вибр. праці*: У 2 кн. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – Кн. II. Літературознавство. – С. 60-84.
38. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001 – 2014.
39. Шмеман О., *протопресвітер*. Великий піст. – К.-Л.: “Quo vadis”–Свічадо, 2009. – 128 с.
40. Яременко В. Історіософський зміст Шевченкових “Гайдамаків” (До 170-річчя виходу поеми) // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 2. – С. 159-179.
41. Яременко В. Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри // *Шевченків світ*. Науковий щорічник. Випуск 2. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. – 2009. – С. 83-92.
42. Яременко В. “... Та з фастовським полковником гетьмана єднали” (Історіософський вислів Т. Шевченка в історіософському освітленні) // *Шевченкознавчі студії*. Зб. наук. праць. – Випуск чотирнадцятий. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – С. 117-123.
43. Яременко В. Українські родинні святощі у спадщині Тараса Шевченка // *Українська родина: Родинний і громадський побут* / Упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.

Отримано 8 лютого 2016 р.

М. Хмельницький

